

Ivana Eterović
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za kroatistiku
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
isankovi@ffzg.hr

O POJEDINIM PROBLEMIMA IZRADE RJEČNIKA HRVATSKOGA JEZIKA XVI. STOLJEĆA

Rani novi vijek donio je hrvatskoj glagoljskoj knjizi urušavanje iz sred-njovjekovlja naslijeđene trojake artikulacije književnoga jezika, što je osobito dobro vidljivo upravo u jeziku hrvatskoglagoljskih liturgijskih kodeksa kao općenito najkonzervativnije skupine tekstova, gdje nalazimo nekoliko bitno različitih književnojezičnih koncepcija. Njima valja pribrojiti i pokrajinske književne jezike koji se u 16. stoljeću ubrzano afirmiraju u okvirima latiničkoga sociolingvističkog kompleksa.

U ovome se radu iznose promišljanja o pojedinim problemima koje nameće izrada rječnika hrvatskoga jezika 16. stoljeća, koja su potaknuta jezičnim istraživanjima izdanja Šimuna Kožičića Benje i protestantske tiskare u Urachu. Među njima je jedno od temeljnih pitanja koliko nam uistinu rječnika treba. Drugim riječima, može li se uopće, i u kojoj mjeri, odvajati rječnik hrvatskostaroslavenskoga od rječnika hrvatskoga jezika, kao i rječnik hrvatskoga jezika zastupljena unutar različitih sociolingvističkih kompleksa. Osobito je zamjetan izostanak zajedničke istraživačke strategije među različitim institucijama koje proučavaju najranija razdoblja hrvatske jezične povijesti bez obzira na to što su njihovi korpusi zapravo — komplementarni, dok se upravo ondje krije važan poticaj za izradu paralelnih korpusa zbog specifičnosti hrvatske tropisnosti i dinamična prepletanja književnojezičnih registara.

Početak novoga vijeka urušava se trojaka artikulacija jezika hrvatske glagoljske knjige¹ naslijeđena iz kasnoga srednjovjekovlja.² To je osobito dobro vidljivo upravo na primjeru jezika hrvatskoglagoljskih liturgijskih kodeksa kao općenito najkonzervativnije skupine tekstova, gdje nalazimo nekoliko bitno različitih književnojezičnih koncepcija, koje se međusobno razlikuju s obzirom na inačicu odabranu za osnovicu književnoga jezika. To može i dalje biti naslijeđena viša inačica koja reflektira srednjovjekovno stanje — hrvatski staroslavenski jezik (npr. *Misal Pavla Modrušanina*) ili pak niža jezična varijanta koja dotad u pravilu nije bila zastupljena u liturgijskoj sferi (npr. hrvatska protestantska izdanja), dok se tridesetih godina 16. stoljeća pojavljuju i pokušaji svjesna oblikovanja književnoga jezika na temelju pažljiva i osmišljena probira elemenata i više i niže inačice (npr. *Misal hruacki Šimuna Kožičića Benje*), koji nisu ostavili jačega odjeka, ali ukazuju na to da promjenu položaja hrvatskoga staroslavenskog jezika možemo pratiti i ranije od druge polovice 16. stoljeća, kako se gdjekad u literaturi navodi (npr. Mihaljević 2010:230–231).

Rani novi vijek obilježen je i ubrzanom afirmacijom hrvatskih pokrajinskih književnih jezika, u kojima se u većoj ili manjoj mjeri na različitim razinama može pratiti utjecaj još starijih predložaka. Čakavski književni jezik 16. stoljeća rascijepljen je na dva kompleksa: sjeverozapadni ili kajkavsko-sjevernočakavski i jugoistočni ili štokavsko-južnočakavski (Brozović 2006:186–198; Kapetanović 2011:82–83). Prvi je uvelike određen glagoljaškom tradicijom, a drugi humanističko-renesansnom kulturom,³ koja se razvija »u trokutu Zadar — Split — otoci

¹ Ovaj se rad, nastao iz »staroslavenske vizure«, osvrće u prvome redu na glagoljčku sastavnicu hrvatske književnosti. Iz praktičnih razloga preuzimam ovdje razlikovanje glagoljaškoga od latiničkoga sociolingvističkog kompleksa prema Corin 1993, ostavljajući zasad postrani detaljniju raščlambu takve sheme. Njezina utemeljenost i primjenjivost bit će sustavnije ispitana u drugome radu.

² Hrvatska srednjovjekovna pismenost ostvarena glagoljicom može se podijeliti na dva podrazdoblja s obzirom na sociolingvistički položaj hrvatskoga staroslavenskoga jezika i njegov odnos prema književnome jeziku čakavske osnovice. Prema recentnoj shemi Milana Mihaljevića (1) od 11. do 14. stoljeća oni stoje u odnosu diglosije: hrvatskim staroslavenskim jezikom pišu se djela i liturgijske i neliturgijske namjene, dok je čakavski književni jezik namijenjen posve praktičnim potrebama (zabilježen na epigrafima i grafitima te pravnim tekstovima zbog njihova usmenog karaktera); (2) od treće četvrtine 14. stoljeća do druge polovice 16. stoljeća može se govoriti o triglosiji: spomenutim se dvama idiomima naime pridružuje hrvatsko-staroslavenski amalgam, koji se rabi u beletrističkim tekstovima. V. više o tome u Mihaljević 2010.

³ Amir Kapetanović navodi poimence pisce svakoga kulturnog kruga jugoistočnoga kompleksa (2011:83–86), upućujući tako na djela Petra Zoranića, Barne Karnarića, Šime Budinića, Petra Divnića, Fausta Vrančića, Marka Marulića, Nikole Ma-

(Hvar/Korčula)«,⁴ gdje Zadar funkcionira i kao posrednik među obama kompleksima (Kapetanović 2011:82).⁵ Štokavski književni jezik svoju pak afirmaciju⁶ duguje gospodarskom procvatu Dubrovačke Republike u ovome stoljeću,⁷ koji se ogleda i na književnome planu zahvaljujući velikom broju renesansnih pisaca, koji jezik svojih djela oblikuju — u većoj ili manjoj mjeri, ovisno o književnome rodu i vrsti — na temeljima onodobnoga dubrovačkoga govornog idioma (Vulić 2011:125).⁸ Istomu književnojezičnom tipu pripada i hrvatski ćirilčki korpus, koji obuhvaća mnoštvo spomenika različitoga sadržaja, od kojih, doduše, većina datira u 17. i 18. stoljeće, no šesnaestostoljetna građa nije ništa manje reprezentativna.⁹ Među tim tekstovima prevladavaju oni s područja

tulića, Frane Božićevića, Frane Bogavčića, Jerolima Martinčića, Petra Tartaljice, Aleksandra Komulovića, Matije Albertija Matulića, Marka Andriolića, Ivana Ostojića, Ivana Vidal(ij)a, Hanibala Lucića, Petra Hektorovića, Mikše Pelegrinovića, Nikole Gazarovića, Jerolima Bartučevića, Hortenzija Bartučevića, Ivana Parožića, Martina Benetovića, Sabe Mladinića, čemu treba pribrojiti i dosad neatribuirane književne tekstove iz različitih novovjekovnih zbornika, a možda se u budućnosti pronade još koje djelo od onih za koje trenutno doznajemo samo posredno. Sam taj popis svjedoči već i sam za sebe dovoljno o količini građe koju bi korpus hrvatskoga jezika 16. stoljeća trebao obuhvatiti.

⁴ Na prostoru sjeverne i srednje Dalmacije nalazimo izgrađen čakavski književni jezik već i u latiničkim tekstovima iz 14. i 15. stoljeća, u kojima se gotovo redovito mogu pronaći i tragovi starijih predložaka pisanih glagoljicom ili ćirilicom. Ti su rukopisi svojim nastankom, odnosno pretežnom uporabom ponajprije vezani uz područje Zadra (usp. *Red i zakon sestara dominikanki iz 1345.*; *Korčulanske glose, Odlomak Korčulanskoga lekcionara; Zadarski lekcionar*) i Šibenika (usp. *Šibenska molitva, Cantilena pro sabbatho* i hrvatski tumač *Božjih zapovijedi* Pavla Šibenčanina; nedovršena *Molitva svetoj Margariti* i prepjev pjesme *Sudac gnjivoan hoće priti*). V. više u Malić 2004:I—XLVI.

⁵ Posrednička uloga zadarskoga područja u razdoblju humanizma sjajno se ogleda u životu i djelu modruško-krbavskoga biskupa Šimuna Kožičića Benje.

⁶ Književnojezični razvoj dubrovačkoga štokavskog kompleksa započeo je međutim znatno ranije, što dokazuju sačuvani hrvatski ćirilčki i latinički spomenici liturgijske namjene nastali između kraja 14. i početka 16. stoljeća: latinički molitvenici *Vatikanski hrvatski molitvenik*, *Akademijin dubrovački molitvenik*, *Prvi tiskani dubrovački molitvenik* i *Drugi vatikanski hrvatski molitvenik* te ćirilčki *Dubrovački molitvenik* iz 1512. godine (Malić 2004; 2014:139).

⁷ Promatranje početaka štokavskoga književnog jezika od ćirilčke *Povelje Kulina bana* (1189.) nije uobičajeno u hrvatskoj filologiji, premda je riječ o spomeniku koji stoji na početku svih književnih jezika utemeljenih na štokavskoj osnovici, dakle i hrvatskoga (usp. Žagar 2015a:276–277, 282).

⁸ U novijim je raspravama upozoreno da ne valja precjenjivati utjecaj čakavskoga sustava na štokavski književni jezik 16. stoljeća, već se naime naglašava da je riječ o sustavu u čijoj je osnovici fiksiran prijelaz arhaične štokavštine prema novoštokavštini (Vulić 2011:182).

⁹ Iz 16. stoljeća sačuvani su primjerice brojni tekstovi dubrovačke provenijencije, među kojima hrvatski ćirilčki molitvenik iz 1512., koji je ujedno i prva hrvatska ćiri-

splitske nadbiskupije, makarske i hvarske biskupije te Dubrovnika, ali i iz drugih krajeva Dalmacije (Zelić-Bučan 2000:14–23; Hercigonja 2006:269–271; Brković 2014). U isto se vrijeme pojavljuje i kajkavski književni jezik, čijim se simboličnim početkom obično određuje *Decretum* Ivana Pergošića (Nedelišće, 1574.), premda je sasvim jasno da je stvaran početak kajkavske pismenosti nužno pomaknuti ranije (Stolac 2011:189–196).¹⁰ Svoja djela na kajkavskoj osnovici u 16. stoljeću objavljuje i Antun Vramec (*Kronika*, Ljubljana, 1578.; *Postila*, Varaždin, 1586.), dok ostali tekstovi danas nisu sačuvani – ili pronađeni, ali o njihovu nesumnjivu postojanju posredno svjedoče usputni zapisi o pojedinim autorima i djelima iz drugih izvora.¹¹

Razmišljanja o pojedinim problemima koje nameće izrada rječnika hrvatskoga jezika 16. stoljeća koja se iznose u ovome prilogu proizišla su upravo iz konkretnoga rada na istraživanju triju različitih književnojezičnih koncepcija hrvatske glagoljske knjige toga razdoblja u okviru dvaju projekata: prije nekoliko godina okončana *Enciklopedija hrvatskoga glagoljaštva* (2008.–2013.) i nedavno pokrenuta *Jezik izdanja hrvatske protestantske tiskare u kontekstu književnojezičnih smjernica XVI. st.* (2015.–2019.).¹² Svaki je od njih postavio u fokus drugi problem: prvi samo koncipiranje korpusa hrvatskoga jezika 16. stoljeća, a drugi način njegove obrade.

licom tiskana knjiga, te njegovo drugo izdanje iz 1571., zatim zbornik neliturgijskoga sadržaja *Libro od mnozijek razloga* iz 1520., dubrovački prijepisi prvoga, odnosno drugoga izdanja *Lekcionara Bernardina Spličanina: Dubrovački dominikanski lekcionar i Lajpciški lekcionar*, te prijepis molitvenika *Ortus anime* Marina Nikolića iz 1567., dubrovačko izdanje *Nauka krstjanskoga* i administrativno-pravni spisi dubrovačke kancelarije (Nazor 2014; Malić 2014; Kapetanović 2014:61–63; Barbarić 2011, 2012, 2014: 1–2; Žagar 2016:22–23). Naravno, tomu popisu pridružuju se i drugi spomenici nastali izvan dubrovačkoga područja (v. npr. Brković 2014; Вялова 2014:225).

¹⁰ Naravno, ovdje ne smijemo smetnuti s uma da je kajkavsko naslojavanje uočeno i u hrvatskoglagojskim tekstovima kasnoga srednjovjekovlja, no kajkavština nigdje ne dolazi u funkciji osnove, već samo kao najmanja, ali znakovita sastavnica književnojezične nadgradnje. Narav, status i zastupljenost kajkavizama u prethodnim razdobljima tek predstoji preciznije odrediti, premda je o tome već napisano nekoliko rasprava (usp. Hercigonja 1974; Damjanović 2009).

¹¹ Diana Stolac spominje Mihalja Bučića, Blaža Škrinjarića i Pavla Skalića (2011:194, 196). Prvi je od njih kajkavski autor stariji od Pergošića, dok se za drugoga doznaje da je bio povezan i s Pergošićem i s Vramcem, što nam, smatra autorica, govori o naznakama mogućega postojanja svojevrsnoga varaždinskoga kulturnog kruga.

¹² Voditelj prvoga projekta, koji je financiralo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta (130-1300620-0632), bio je akademik Stjepan Damjanović, a projekatskoga zadatka priređivanja kritičkoga izdanja Kožičićeva misala Mateo Žagar. Voditelj je drugoga projekta, koji financira Hrvatska zaklada za znanost (IP-2014-09-6415) te u okviru kojega je i nastao ovaj rad, Mateo Žagar. Uz njih dvojicu na obama projektima sudjelovali su isti suradnici: Blanka Ceković, Ivana Eterović i Tanja Kušević.

Leksičko blago hrvatskoga jezika 16. stoljeća djelomično je zahvaćeno ponajprije dvama knjižnim rječničkim izdanjima.

Na prvome mjestu valja spomenuti *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, poznat pod nazivom Akademijin rječnik (AR), koji je do današnjega dana, uza sve prednosti i nedostatke, ostao temeljnim hrvatskim povijesnim rječnikom (usp. Malić 1981). Među njegovim izvorima nalazi se i građa iz 16. stoljeća pisana svim trima hrvatskim pismima. Većina te građe odnosi se na djela hrvatskih humanističko-renesansnih pisaca iz Splita, Zadra, Hvara, Korčule¹³ i Dubrovnika¹⁴, no zastupljeni su i glagoljički, ćirilički i latinički tekstovi različite funkcionalne usmjerenosti (AR 1910:933–957). Među njima nalazimo pravne tekstove, bilo da je riječ o izvornicima ili prijepisima (*Ljetopis popa Dukljanina*, *Zakon vinodolski*, *Poljički statut*, *Veprinački statut*, *Krčki ili Vrbanski statut*, ćiriličke isprave), prozne tekstove (*Štenje života i muke blaženoga i sfetoga Dujma*, *Život Aleksandra Velikoga* i dr.) i ulomke iz zbornika neliturgijskoga sadržaja (*Libro od mnozijek razloga* iz 1520.), izdanja senjske i riječke glagoljske tiskare (*Naručnik plebanušev*, 1507.; *Korizmenjak*, *Mirakuli slavne deve Marije* i *Transit svetoga Jerolima*, 1508.; *Od žitija rimskih arhijereov i cesarov Šimuna Kožičića Benje*, 1531.), djela hrvatskih protestantskih pisaca (glagoljičko izdanje *Katekizma* iz 1561. i *Postile* iz 1562.; ćiriličko izdanje *Novoga zavjeta* i *Apostola* iz 1563.; latiničko izdanje *Proroka* iz 1564.), *Lekcionar Bernardina Splićanina* u izdanju iz 1495. i 1586. te *Rječnik pet najuglednijih europskih jezika* Fausta Vrančića (1595.).¹⁵ Taj popis izvora dopunjava se tijekom sljedećih godina rada na rječniku, no to nije ostavilo osjetnijega traga u zastupljenosti šesnaestostoljetnih tekstova.¹⁶

Drugo je takvo izdanje *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske*

¹³ S toga područja zastupljena su djela Šime Budinića, Petra Hektorovića, Brne Krnarutića(!), Hanibala Lucića, Marka Marulića, Miše(!) Pelegrinovića i Petra Zoranića.

¹⁴ S dubrovačkoga područja zastupljeni su ovi pisci: Miho Bunić Babulinov, Sabo Mišetić Bobaljević, Andrija Čubranović, Nikola Dimitrović, Džore Držić, Marin Držić, Basilijo Gradić, Arkandeo Gučetić, Savko Gučetić-Bendevišević, Frano Lukarević Burina, Šiško Menčetić, Nikola Nalješković, zbornik Nikše Ranjine, Dinko Ranjina, Antun Sasin, Mavro Vetranić, Jan Vidali, Dominko Zlatarić.

¹⁵ Uza svaki se izvor navodi odakle je preuzeta građa, gdje je obično riječ o periodičkim publikacijama (npr. *Archiv für slavische Philologie*, *Stari pisci hrvatski*, *Kolo*, *Starine*, *Monumenta historica Slavorum meridionalium*) i kritičkim izdanjima (npr. kritičko izdanje *Lekcionara Bernardina Splićanina*).

¹⁶ Primjerice tijekom prve dopune među izvore su uključeni *Decretum* Ivana Pergošića (1574.) i *Kronika* Antuna Vramca (1578.), zatim *Lucidar* u prijepisu Gverina Tihčića, *Razgovaranje meju papistu i jednim luteranom* (1555.) te *Psalmi Davidovi* Luke Bračanića s kraja 16. stoljeća (AR 1952:541–563).

redakcije (RCJHR), koji se izrađuje u Staroslavenskome institutu u Zagrebu od pedesetih godina 20. stoljeća. Rad na rječniku pokrenut je u okviru međunarodne slavističke inicijative izrade korpusa i leksikografske obrade svih redakcija staroslavenskoga jezika, a cilj mu je sukladno tomu pružiti uvid u leksičko blago hrvatskoga staroslavenskog jezika. Većina njegovih izvora nastala je do kraja 15. stoljeća, dok tekstove iz 16. stoljeća nalazimo među ritualima i zbornicima neliturgijskoga sadržaja: *Klimantovićev, Tkonski, Žgombićev i Grškovićev zbornik, Ritual* otisnut u Senju 1507/1508. (1991:XXXI–XXXVI).¹⁷ Najveći dio dakle zauzimaju liturgijski tekstovi, a iz zbornika uključeni su samo oni čiji je jezik procijenjen »više staroslavenskim« (usp. Nazor 1963). Dosad je objavljen dvadeset i jedan sveščić toga rječnika, koji izlazi u ritmu od jednog sveščića godišnje. Sveščići su objedinjeni i izdani i u dvama ukoričenim izdanjima (2000., 2016.).

Početak 21. stoljeća Dragica Malić¹⁸ objavljuje *Nacrt za »Hrvatski rječnik do Marulića i njegovih suvremenika«* (2002), predstavljajući detaljno koncepciju toga rječnika, koji bi se izrađivao u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje u Zagrebu, uz priložen (otvoren) popis izvora i prikaz načela leksikografske obrade. Premda je izvorno zamišljen kao rječnik hrvatskoga srednjovjekovlja, Malić određuje njegovom granicom prestanak rada riječke glagoljske tiskare 1530/1531. godine, u što bi bili uključeni hrvatski humanisti i renesansni pisci kako bi se pokazalo da su izrasli iz prethodne književnojezične tradicije (Malić 2002:9). Građa za rječnik ekscerpirala bi se nakon provjere i eventualnih ispravaka iz objavljenih ili za tisak priređenih tekstova te potom konkordirala radi osiguravanja sveobuhvatnosti rječnika naspram mogućoj samovolji pri odabiru riječi (Malić 2002:13, 16). Tako zamišljen rječnik nije ostvaren, no rad na njemu nastavljen je — uz izmijenjenu koncepciju, prema kojoj je u fokus sada stavljena transkripcija izvora i njihova računalna obrada, a gornja granica pomaknuta na zadnja desetljeća 15. stoljeća, uz sukladno tomu i redukciju izvora — u okviru projekata *Starohrvatski rječnik* (2007.—2013.), odnosno *Dokumentacija i interpretacija najstarijih razdoblja hrvatskoga jezika* (2014.—), čiji je cilj, riječima njihova voditelja Amira Kapetanovića, uspostaviti »računalno čitljiv, označen, jednojezični, nespecijalni statični povijesni korpus pisanoga jezika sastavljen od cjelovitih tekstova« (Kapetanović 2007:177), i to razdijeljen na različite sastavnice ovisno o vrstama tekstova, čime bi se postigla njego-

¹⁷ Detaljnije o ovome rječniku vidi u Vukoja 2012.

¹⁸ Akademkinji Dragici Malić, koja je bila jedan od recenzenata ovoga rada, zahvaljujem na brojnim korisnim primjedbama i komentarima koji su znatno poboljšali njegovu prvotnu verziju.

va reprezentativnost u smislu vjerna odražavanja raznolikosti zastupljenih tipova i vrsta tekstova (usp. Kapetanović 2007:176). Sastavnice korpusa starohrvatskoga jezika Kapetanović prikazuje tablicom, koja se ovdje prenosi uz manje prilagodbe (2007:176): 1. *Pjesništvo i drama* (pjesme, plačevi, prikazanja); 2. *Proza I* (djelomični prijevodi Biblije, molitvenici, lektionari); 3. *Proza II* (apokrifi, vizije, čudesa Marijina, svetačke legende, romani, priče, poučna proza...); 4. *Pravni tekstovi* (isprave, statuti, zakoni, urbari, regule); 5. *Povijesni tekstovi* (ljetopisi, kronike); 6. *Kratki napisi* (natpisi, grafiti, različiti zapisi i bilješke); 7. *Pabirci* (glose, izbor tipičnoga hrvatskoga općega leksika iz crkvenoslavenskih vrela i starohrvatskih imena i titula iz hrvatskih latinskih isprava). Dosad su objavljeni obrađeni tekstovi prve sastavnice (Kapetanović – Malić – Štrkalj Despot 2010), a s obzirom na to da je primarni cilj transkripcija i objavljivanje odabranih izvora, rječnik zasad ostaje samo imaginaran.¹⁹

Ovdje valja naglasiti da zbornici neliturgijskoga sadržaja zahtijevaju posebno skretanje fokusa jer su dosad tek dijelom zahvaćeni opisanim hrvatskim povijesnim rječnicima, ovisno o tome je li njihov jezik procijenjen »više staroslavenskim« ili »više narodnim«, zbog čega je logično očekivati da dio toga korpusa ostaje potpuno izvan dosadašnjih leksikografskih dovida. Uza slabu istraženost hrvatskih šesnaestostoljetnih glagoljskih tekstova uopće, ne smije se smetnuti s uma opsežnost glagoljske sastavnice hrvatske kasnosrednjovjekovne i ranonovovjekovne pismenosti (usp. Hercigonja 2006:218–219), čiji je udio u pisanoj riječi ranoga novog vijeka jedan od ključnih čimbenika koji toj sastavnici osiguravaju važno mjesto u hrvatskoj knjizi 16. stoljeća (usp. Damjanović 2014:46, 59, 62, 95–96).

Uz navedena izdanja valja spomenuti i *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*, u okviru kojega se obrađuje leksik kajkavskoga književnog jezika ekscerpiran iz pisanih izvora od 16. do sredine 19. stoljeća (Finka 1963; 1973).²⁰ Zamisao o izradi toga rječnika tridesetih godina prošloga stoljeća bila je motivirana težnjom Jugoslavenske (danas: Hrvatske) akademije znanosti i umjetnosti za sustavnom obradom jezičnoga bogatstva kajkavske književnosti, koja je izostala prilikom sastavljanja obimnoga Akademijina rječnika (Finka 1963; 1973). Izvori rječnika kajkavskoga književnog jezika, čija je izrada povjerena Institutu za jezik (danas: Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje), uključuju »pojedinačna originalna književna djela, pjesmarice, dramatizacije, kalendare, pučko-didaktičke spise, ispra-

¹⁹ Konceptiju i značajke korpusa RCJHR-a i starohrvatskoga rječnika usporedila je detaljno Vida Vukoja (2012).

²⁰ Detaljnije o okvirnoj periodizaciji i bogatstvu izvora kajkavskoga književnog jezika v. u Finka 1973:199–200.

ve, propovijedi, prijevodnu literaturu, objavljene i rukopisne rječnike, gramatike i dr.« (Finka 1963:409–410; detaljnije u Reizer 1973), čime bi trebala biti zahvaćena sva razdoblja te svi tipovi i vrste tekstova (usp. Finka 1973:202). Leksik čakavskoga književnog jezika zahvaćen je tek pojedinačnim rječnicima, među kojima možemo navesti kao primjer *Rječnik Marulićeve »Judite«*, koji je priredio Milan Moguš (2001).

Jedno je od temeljnih polaznih pitanja na koja valja odgovoriti prilikom koncipiranja rječnika hrvatskoga jezika 16. stoljeća — koliko nam rječnika uistinu treba? Već je u uvodu istaknuto da se tridesetih godina 16. stoljeća raspada srednjovjekovna (trojaka) artikulacija književnoga jezika, zbog čega granice između hrvatskoga staroslavenskog i čakavskoga književnog jezika nisu više toliko jasne. Unatoč tomu što glagoljaški sociolingvistički kompleks nije bio zahvaćen strujanjima humanizma i renesanse u onoj mjeri kako je to proživio onaj latinički, rani novi vijek ostavio je nedvojbeno traga i u njemu, ponajprije pojavom originalnih, autorski obilježenih koncepcija književnoga jezika. One su s jedne strane nužno određene hrvatskim staroslavenskim kao tradiranim liturgijskim jezikom višestoljetne uporabe, dok s druge strane nastoje odgovoriti na nove zahtjeve koje je početak novoga vijeka postavio pred književne jezike, među kojima je jedno od ključnih bilo pitanje razumljivosti.

Dobar je primjer takvih nastojanja djelovanje modruško-krbavskoga biskupa Šimuna Kožičića Benje, koji odabire na početku ovoga rada spomenuti treći put književnojezičnoga oblikovanja i u svojim izdanjima objavljenima u riječkoj glagoljskoj tiskari inaugurira poseban tip književnoga jezika, oblikovan promišljenim »standardiziranjem« odnosa staroslavenskih i starohrvatskih elemenata radi stvaranja jedinstvene književnojezične inačice koja ne bi bila ovisna o funkcionalnoj usmjerenosti teksta (usp. Žagar 2012a:114). Tako čini i u središnjoj knjizi svojega izdavačkog pothvata — *Misalu hruackome*, nastojeći ne samo jezično dotjerati tekst u tako zamišljenoj književnojezičnoj varijanti već i redigirati postojeći prijevod njegovim većim približavanjem latinskomu predlošku (Ceković — Eterović — Kuštović — Žagar 2016), koji vjerojatno treba tražiti u kojemu onodobnome latinskom misalu venecijanske provenijencije (Žagar 2012a:116). Zapažanja prethodnih istraživača koji su se bavili izdanjima riječke glagoljske tiskare o većem broju starohrvatskih elemenata u njegovu *Misalu* u odnosu na dotadašnju hrvatskoglagoljsku misalsku tradiciju nesumnjivo su točna, međutim često se previđa da je svjesno inzistirao i na zadržavanju prepoznatljivih staroslavenskih elemenata kao obilježjima visokoga registra te autoriteta i uzora tradiranoga liturgijskog jezika (npr. dosljedno zadržava pojedine gramatičke kategorije koje tada zasigurno više nisu

bile »žive«, kao što je dvojina) (v. detaljnije u Žagar 2015b). Kožičić je ujedno izvrstan primjer isprepletanja humanističke s glagoljaškom tradicijom u jednoj osobi, a izdanja riječke glagoljske tiskare nemogućnosti pak ranonovovjekovnoga razdvajanja hrvatskoga staroslavenskog od hrvatskoga (čakavskog) jezika, dakle i rječnika hrvatskoga staroslavenskog jezika od rječnika hrvatskoga (čakavskoga) književnog jezika. Posve je slična situacija u jugoistočnome, južnočakavsko-štokavskome kompleksu: živa komunikacija i bogati književni dodiri hrvatskih renesansnih književnika, kako ukazuje Radoslav Katičić (2013:84–87), doveli su do toga da su dubrovački renesansni pjesnici pisali mnogo čakavskije, a korčulansko-hvarski renesansni pjesnici mnogo štokavskije negoli se u njih govorilo. Sama dakle književnojezična produkcija 16. stoljeća suočava hrvatsku filologiju — i to u prvome redu paleoslavistiku i paleokroatistiku, u središte čijega se interesa osobito čvrsto nametnula ponajprije hrvatska glagoljska pismenost — s nužnošću izlaska izvan podignutih ograda nastalih odvojenim proučavanjem korpusa zbog njegove ostvarenosti različitim pismima. To se posljedično mora odraziti i u dijakronijskome korpusu hrvatskoga jezika, što nesumnjivo uvjetuje i posve specifičan pristup istraživanju, u prvome redu leksika, gdje se najbolje pokazuje nužnost cjelovitije i obuhvatnije obrade.

Drugo pitanje koje se neizbježno postavlja u vezi s izradom rječnika hrvatskoga jezika 16. stoljeća jest pitanje (načina) obrade korpusa.

U okviru projekta *Jezik izdanja hrvatske protestantske tiskare u kontekstu književnojezičnih smjernica XVI. st.* pristupilo se izradi računalnoga alata koji bi olakšao jezičnu raščlambu tekstova predviđenih četverogodišnjim projekatskim radnim planom (*Artikuli*, ^{G, Ć} 1562.; *Novi testament*, ^G1562/1563., ^Ć1563.; *Spovid*, ^{G, L} 1564.; *Postila*, ^G1562., ^Ć1563., ^L1568.), a takvu je pomoć pružio softver koji su na temelju programskoga jezika Python izradila dvojica studenata zagrebačkoga Fakulteta strojarstva i brodogradnje Jakov Topić i Juraj Benić pod vodstvom prof. dr. Maria Esserta. Zasad uneseni latinički prijepisi hrvatskih protestantskih izdanja (prvi i drugi dio *Novoga testamenta*, *Artikuli*), premda računalno pretraživi, nisu ni zamišljeni ni uređeni po leksikografskim načelima već trenutno funkcioniraju kao zbirka tekstova čija je osnovna namjena poslužiti ponajprije istraživačima kao pomoć u njihovu istraživanju.²¹ Računalno pretraživanje omogućuje automatsku izradu abecedarija odabranoga izvora (odnosno ispis svih riječi), uvid u zastupljenost i čestotnost zadane riječi te prikazuje kontekst u ko-

²¹ Detaljnije o jezičnim tehnologijama (resursima, alatima i proizvodima) v. detaljnije u Tadić 2003:27–44; o korpusima posebno str. 28–29.

jemu se pojavnica javlja (tj. evidenciju, frekvenciju i konkordanciju).²² Sustavno i dosljedno označivanje nije predviđeno, no omogućeno je ručno grupiranje odabranih riječi, što u konačnici može donekle — više ili manje spretno — nadoknaditi praktičnu potrebu za POS- (prema vrstama riječi) ili MSD-označivanjem (prema morfosintaktičkim kategorijama), a tako i lematizacijom (pridruživanjem pojavnica odgovarajućoj lemi) i sl.²³

Iako je program izrađen za potrebe ovoga projekta posve bazičan, mogli bismo reći čak i anakron u odnosu na aktualni doseg računalne lingvistike, odraz je to redoslijeda prioriteta, među kojima filološka razina, odnosno priređivanje dosad neobjavljenih tekstova, ostaje temeljnim i najvažnijim korakom (usp. Kapetanović 2012:1–3). Upravo je to presudna faza u sastavljanju dijakronijskoga rječnika hrvatskoga jezika jer izvori koji bi bili uključeni u korpus ne samo da nisu dostupni u digitalnom formatu (pa ni na razini slike) već mnogi od njih ni u knjižnom obliku, što je osobit metodološki problem.²⁴ Ne čudi stoga što je objavljivanje kritičkih izdanja izvora, prije svega u latiničkome prijepisu, ocijenjeno neispunjenim, a temeljnim zadaćama hrvatske filologije. Tek naime transkribiran tekst omogućuje svako daljnje označivanje i obradu uopće.²⁵ Unatoč navedenim ne-

²² Detaljniji prikaz mogućnosti koje nudi taj računalni program v. u Kuštović 2015:127–134.

²³ Naravno, nemogućnost označivanja na razini riječi implicira i nemogućnost označivanja na razini rečenice (usp. Tadić 2003:33–34). Moramo se ovdje zapitati koliko je uopće razložno dati prednost označivanju imajući na umu da dosad nisu obavljani neki temeljni filološki zadaci, kako će biti obrazloženo u narednim odlomcima. Kada bismo prioritarnim u istraživanju odredili označivanje, takav bi istraživački zadatak trajao vrlo dugo i ostavio nas tek s mogućnošću donošenja ograničenih zaključaka jer bi postizanje sveobuhvatna korpusa bila daleka projekcija u budućnosti. Prisjetimo li se opsega ranonovovjekovnog korpusa (ili pojedinih njegovih sastavnica, npr. velikih zbornika neliturgijskoga sadržaja ili pak protestantskih izdanja), postaje jasnijim zbog čega se posvećenost iscrpnu označivanju jednoga kodeksa ne pokazuje nimalo ekonomičnom. S druge strane označivanje svakoga kodeksa nije uvijek ni nužno, posebno ako nas zanimaju oni liturgijski, premda u središtu suvremenoga tekstološkog pristupa više nije rekonstruiranje (idealnoga) tekstnog arhetipa već ravnopravno uvažavanje različitih varijanti istog teksta (Kapetanović 2007:180–181).

²⁴ Usporedbe radi navedimo da je prilikom sastavljanja Hrvatskoga nacionalnog korpusa odlučeno da će u njega biti uključeni samo tekstovi dostupni u digitalnom zapisu, ali ne i oni koji bi morali biti uneseni utipkavanjem ili dobiveni optičkim prepoznavanjem znakova (OCR) (Tadić 2003:91). Samo se po sebi razumije koliko zahtjevan zadatak postavlja pred istraživača sastavljanje povijesnoga rječnika hrvatskoga jezika.

²⁵ Ovdje nas pritom ne zanimaju alati za označivanje digitaliziranih inačica dokumenata vizualnim oznakama sa svrhom paleografskih ili kodikoloških istraživanja, kakav je primjerice DocMark, čija je primjenjivost u istraživanjima hrvatskoglagoljskih brevijara iscrpno predstavljena u Tomić 2014:163, 284–328.

dostacima uporaba je našega programa — pa i naše početno nesnalaženje — pomogla u osvješćivanju svojevrsnoga zazora suvremene hrvatske filologije prema uporabi računalnih tehnologija.

Imajući u vidu razvojne faze digitalne humanistike, mogli bismo reći da je hrvatska filologija još uvijek u prvoj, sramežljivo se krećući prema drugoj.²⁶ Digitalizacija se naime shvaća i dalje uglavnom tek kao pohrana teksta, određujući svojim osnovnim ciljem, da parafraziramo Amira Kapetanovića (2007:173), stvaranje *tekstovnih arhiva (digitalnih biblioteka)*, čiji je doseg uporabe ipak ograničen.²⁷ Neslućena mogućnost primjene jezičnih alata i tehnologija u samoj njegovoj obradi ne pobuđuje ni danas zadovoljavajući interes među istraživačima hrvatske jezične povijesti, iako bi upravo hrvatska povijesna leksikografija mogla time poprilično profitirati, što dokazuje uspješna primjena korpusne lingvistike u obradi suvremenoga hrvatskog²⁸ (usp. Tadić 2003) i starohrvatskoga jezika (usp. Kapeta-

²⁶ U hrvatskoj filologiji uočljiva je ljubav prema »računalnim slikama«, odnosno naglasak na pohrani teksta u digitalnom formatu, no osim promjene medija u kojemu se određeni tekst javlja (tiskani/elektronički) rijetko se uvode inovacije u samoj obradi teksta. No kako primjerice Joris van Zundert upozorava, takva digitalizacija koja ne razvija jezične alate za obradu teksta nije suštinski inovativna niti predstavlja bitan napredak u digitalnoj humanistici: »A bibliography is a bibliography. The fact that it is digital does not represent innovation in itself, though it is of course highly useful and convenient to finally have such resources digitally available.« [»Bibliografija je bibliografija. Činjenica da je u digitalnom formatu ne predstavlja nikakvu bitnu inovaciju, iako je, naravno, vrlo korisno i zgodno imati napokon digitalno dostupne takve resurse.«] (2012: 168) Usp. i Earhart 2012:22.

²⁷ Ta se tendencija može primjerice usporediti sa sklonosti hrvatske filologije objavljivanju pretisaka: iako su oni nesumnjivo doprinijeli uzletu novih istraživanja omogućivanjem uvida u prethodno teško dostupne izvore (usp. Žagar 2013:487–488), u pravom smislu riječi radi se tek o nultoj fazi istraživanja jer svaki zainteresirani filolog mora tek pristupiti opsežnu zadatku njihove transliteracije i transkripcije. Dosad naime ne postoji ni (dovoljno) pouzdan OCR-program koji bi ponudio automatski latinički prijepis ustavne glagoljice. Pokazuje se dakle da pred hrvatskom filologijom još uvijek stoje neobavljeni neki temeljni zadaci, kao što je kritičko priređivanje izvornih tekstova u fonološkoj transkripciji (usp. Žagar 2015a:273). Pad interesa suvremene hrvatske filologije za temeljne filološke poslove, a to je čitanje, tumačenje i objavljivanje izvora pisanih hrvatskim jezikom, dijagnosticirao je i Kapetanović, upozoravajući da su mogućnosti računalne lingvistike katkad nekritički prigrljivane umjesto fokusiranja na uspostavu ujednačenih načela koja bi omogućila pouzdano priređivanje kritičkih izdanja kao preduvjet njihovoj daljnjoj obradi (2015:89, 91, 93).

²⁸ Hrvatski nacionalni korpus sastavljen je od korpusa suvremenoga hrvatskoga jezika i obuhvaća tekstove mlađe od 1990. (Tadić 1998), no njegovim je dijelom i zbirka starih hrvatskih tekstova, pohranjena u Hrvatskom elektronskom tekstovnom arhivu (Tadić 1997; 2003). O kojim je tekstovima ondje pohranjenim riječ, Marko Tadić daje do znanja prikazujući razvoj hrvatske korpusne lingvistike (1997), od kojih možemo ovdje kao važne za temu ovoga rada izdvojiti samo one tekstove objavljene do kraja 16. stoljeća. Godine 1967. Željko Bujas priredio je konkordanciju *Suzane* Marka Marulića.

nović 2007; Barbarić — Kapetanović 2013). Koliko se zasad može ocijeniti, upravo izrada starohrvatskoga rječnika dobro balansira između suvremenih dosega računalne (korpusne) lingvistike i aktualnih potreba hrvatske filologije, stoga se čini da bi mogla poslužiti kao potencijalan početni model pri izradi rječnika hrvatskoga jezika 16. stoljeća.

Izrada rječnika hrvatskoga jezika 16. stoljeća posao je međutim koji nadilazi postojeće hrvatske povijesne rječnike, a ovisno o reakciji hrvatske filološke zajednice na prepoznatu potrebu strateškoga osmišljavanja velikoga hrvatskoga povijesnog rječnika, odnosno obradu hrvatskoga dijakronijskog korpusa i koordiniranja zadataka oko njegove izrade, mogao bi postati vrlo važnom stepenicom u nastanku takva rječnika. Rječnik hrvatskoga jezika 16. stoljeća trebao bi dakle biti računalno čitljiv, označen, jednojezični, opći povijesni korpus pisanoga jezika, koji sadrži svojstva i statičnih i dinamičnih korpusa. Preduvjet stvaranju korpusa bila bi izrada jednostavna i intuitivna računalnoga alata za obradu korpusa koji bi omogućio pohranu pojedinačnih tekstova kao pukih prijepisa (u suvremenu latinicu preslovljenih i/ili fonološki transkribiranih hrvatskih glagoljičkih, ćiriličkih i dopreporodnih latiničkih tekstova) ili kritičkih izdanja (prijepisa praćenih kritičkim aparatom), njihovo dohvaćanje s ciljem pregledavanja/čitavanja ili slojevito pretraživanje s obzirom na različite kriterije (npr. vrijeme nastanka rukopisa, prijepisa ili prijevoda, žanr, tip i vrsta teksta, pismo, natuknica i dr.), automatsku izradu abecedarija i konkordancije unesenih tekstova, prostor za leksikografsku obradu korpusa i sl. Stvaranje korpusa i izrada rječnika odvijali bi se samo u elektroničkome obliku i bili mrežno dostupni, a probleme u vezi s autorskim pravima moglo bi riješiti nekoliko razina pristupa. Korpus bi bio tematski neograničen, odnosno obuhvaćao bi tekstove različite namjene i sadržaja, a ujedno neprekidno otvoren za popunjavanje novim tekstovima; popunjavanje rječnika pratilo bi obradu korpusa. Raspon korpusa bio bi vrlo širok: uz izvore dosad već djelomično zahvaćene dvama hrvatskim povijesnim rječnicima, korpus bi trebao zahvatiti hrvatske rukopisne i tiskane glagoljičke, ćiriličke i latiničke teksto-

Godine 1968. pod vodstvom Milana Moguša pristupilo se obradi jezika djela Marka Marulića, a 1970. popis izvora proširen je i projekt preimenovan u *Kompjutorska analiza tekstova stare hrvatske književnosti*. Tijekom narednih desetak godina konkordirani su: »hrvatska Marulićeva djela, djela Barne Karnarutića, Zoranićeve *Planine*, Pelegrinovićeve *Jejupka* (3 verzije), djela Hanibala Lucića i Petra Hektorovića, Benetovićeve *Hvarkinja*, *Ranjinin zbornik*, Držićeve komedije [...] i *Razvod istarski*.« (Tadić 1997:389) Sredinom devedesetih godina 20. stoljeća obrađeni su već »[...] u suradnji sa Splitskim književnim krugom Marulić (*Judita*, *Dijaloška djela*, *Suzana*, *Vartal* 1990–1993), [...] *Trsatski statut*, *Vinodolski zakon* (1988).« (Tadić 1997:392) Vidljivo je međutim da hrvatski dijakronijski nacionalni korpus, unatoč prepoznatoj važnosti za njegovim sastavljanjem i poduzetim pojedinim predradnjama, dosad nije sastavljen ni izrađen.

ve 16. stoljeća svih funkcija. Takav posao zahtijevao bi strateški odnos čitave hrvatske filološke zajednice, a s obzirom na opsežnost zamišljenih projekatskih zadataka posebno otvarao mjesto i za uključivanje mladih stručnjaka (npr. doktoranada i poslijedoktoranada, mladih istraživača, darovitijih studenata u okviru obveznih i izbornih kolegija na preddiplomskome ili diplomskome studiju, polaznika različitih radionica i ljetnih škola i sl.).

Tvrđnju Amira Kapetanovića »da će kvaliteta KST-a i *Starohrvatskoga rječnika* ovisiti o koordiniranoj suradnji računalne lingvistike, tekstologije/editorike i leksikografije« (2007:181) možemo proširiti i ustvrditi sljedeće: kvaliteta hrvatske povijesne leksikografije ovisit će ponajprije o koordiniranoj suradnji među sustručnjacima, kako za srednjovjekovno, tako i za ranonovovjekovno razdoblje.²⁹ Zamjetan je naime izostanak zajedničke strategije među različitim institucijama koje proučavaju najranija razdoblja hrvatske jezične povijesti³⁰ bez obzira na to što su njihovi korpusi zapravo — komplementarni,³¹ dok se upravo ondje krije važan poticaj za izradu paralelnih korpusa zbog specifičnosti hrvatske tropismenosti i različita prepletanja književnojezičnih registara.³² Radni sastanak hrvatskih povijesnih leksikografa na kojemu bi se nastojale odrediti barem okvirne smjernice u izradi pojedinih (pot)korpusa i raspraviti uporaba programa koji bi omogućio njihovo umrežavanje te osigurao otvorenost i naknadnu

²⁹ Nedovoljnu međusobnu povezanost između istraživača bliskih znanstvenih područja i disciplina te institucionalnu nekoordiniranost Marko Tadić ocjenjuje preprekom na putu prema sustavnu i dosljednu razvitku jezičnih tehnologija za hrvatski jezik općenito (2003:21, 150). Usp. i Dalbelo Bašić — Dovedan — Raffaelli — Seljan — Tadić 2007:521–522.

³⁰ Usp. »Činjenica da upravo u hrvatskoj filologiji postoji podosta nikad dovršenih poslova, a mnogi nisu ni započeti ni naumljeni (naprimjer opisi korpusa, izrade rječnika i priručnika, katalogiziranje zbirka), mora nametnuti strateški odnos čitave znanstvene zajednice [...]. Takvo planiranje nipošto ne bi značilo propisivanje niti bilo kakvo nametanje, već bi služilo kao svojevrsna orijentacijska točka, pa i za sveukupni filološki posao koji se u znanstvenoj zajednici provodi ili planira.« (Žagar 2015a:271).

³¹ Nesigurnost u zauzimanju jasnijega stava prema koordiniranoj suradnji unutar struke i većega angažmana u tome smjeru, osim zatvorenosti pojedinih dijelova znanstvene zajednice, vjerojatno je posljedica i naizgled nestabilna, odnosno nedohvatljiva statusa digitalnih izdanja, posebno u vezi s autorskim pravima. Kako ispravno zamjećuje Amy E. Earhart, rana su digitalna izdanja bila izdana u formi CD-a, koji su kao i knjige mogli biti objavljeni i posjedovani te stavljeni na policu, ne stvarajući problem s autorskim pravima (2012:23). Nasuprot tome objavljivanje mrežnih izdanja danas rastaće granice autorstva, iako se i taj problem može riješiti uvođenjem različitih razina pristupa (usp. Totomanova 2012:225).

³² Uporaba je računalne tehnologije nužan, ali ne i dovoljan uvjet napretka hrvatske povijesne leksikografije. Neovisna izrada različitih potkorpusa mogla bi naime naposljetku rezultirati i nemogućnošću njihova umrežavanja.

dopunu korpusa³³ smatram realnom mogućnošću, a ne idealističkom vizijom³⁴ – naravno, uz čuvanje posebnosti svakoga potkorpusa³⁵ (npr. pitanje normalizacije u rječniku hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika, lematiziranje riječi s jatom u sastavu u glagoljičkim i ćiriličkim tekstovima u odnosu na latiničke i sl.).³⁶ Hrvatska filologija nije dovoljno velika da bi si mogla dopustiti daljnju rascjepkanost unutar već ionako vrlo usko specijalizirana područja kakvo je povijest hrvatskoga književnog jezika i svako bi zatvaranje moglo dovesti do njezina urušavanja iznutra, dok je ovdje riječ o izvrsnu primjeru situacije kada je pogled u susjedovo dvorište – upravo poželjan.

Literatura

- Abel, Andrea, Chiara Vettori, Natascia Ralli (ur.). 2014. *Proceedings of the XVI EURALEX International Congress: The User in Focus*. Bolzano/Bozen: EURAC Research. 1254 str.
- AR 1910. = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika VI: Lekenički—Moračice*. 1904–1910. Zagreb: JAZU. 960 str.
- AR 1952. = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika XII: Prikladati—Rajčeta*. 1936–1952. Zagreb: JAZU. 960 str.

³³ To bi naposljetku riješilo problem prividne ograničenosti korpusa zbog dosad objavljena tek manjeg dijela građe i nedovoljne pouzdanosti pojedinih izdanja, što je bio jedan od prigovora i projektu izrade starohrvatskoga rječnika (usp. Nazor 2005:453; Kapetanović 2007:175).

³⁴ O jednome primjeru iz bugarske filologije okrugloga stola slična cilja i sadržaja v. u Totomanova 2012.

³⁵ Bit takva umrežavanja nije dakle ujednačavanje metodologije istraživanja, već nastojanje za oblikovanjem u većoj ili manjoj mjeri sukladnih i usporedivih potkorpusa. Skepsu međutim pojedinih hrvatskih filologa o tome da je takvo što uopće moguće postići dijele i inozemni stručnjaci iz područja digitalne humanistike, primjerice Joris van Zundert, koji smatra da ne treba inzistirati na ujednačavanju različitih potkorpusa jer svaki od njih zahtijeva specifičan pristup, što utječe i na jezične alate (2012).

³⁶ U tom smislu možemo modificirati viziju projekta izrade starohrvatskoga rječnika kakvu iznosi Dragica Malić u njegovu nacrtu, a koji bi s jedne strane pokazao »jezične temelje na kojima se izgradio jezik novovjekovne hrvatske književnosti«, a s druge strane »konkordancije izvora imale bi poslužiti kao baza za izradu nacionalnoga jezičnopovijesnoga korpusa, koji bi se postupno dopunjavao novim transkripcijama/preslovljavanjima starohrvatskih tekstova.« (Malić 2002:19) Preduvjet stvaranju korpusa i potom leksikografskoj obradi jest uporaba prikladnoga računalnoga programa: »Treba nabaviti/napraviti računalni program za konkordiranje izvora i za optimalno iskorištavanje građe, odnosno za stvaranje korpusa izvora kao osnove za leksikografsku obradu.« (Malić 2002:152) Isto naime vrijedi i za (rano)novovjekovni korpus.

- Barbarić, Vuk-Tadija, Amir Kapetanović. 2012. Računalno oblikovanje korpusa starohrvatskoga jezika. *Filologija* 59, 1–13.
- Barbarić, Vuk-Tadija. 2011. *Lajpciški leksionar* i njegovi »predlošci«. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* XXXVII: 1, 1–28.
- Barbarić, Vuk-Tadija. 2012. Nove spoznaje o *Lajpciškom leksionaru*. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* XXXVIII: 1, 1–18.
- Barbarić, Vuk-Tadija. 2014. Prema analizi prepisivačkih pogrešaka u dubrovačkim ćiriličkim prijepisima *Bernardinova leksionara*. *Filologija* 63, 1–15.
- Bičanić, Ante (gl. ur.). 2009. *Povijest hrvatskoga jezika 1: Srednji vijek*. Zagreb: Croatica. 582 str.
- Bičanić, Ante (gl. ur.). 2011. *Povijest hrvatskoga jezika 2: 16. stoljeće*. Zagreb: Croatica. 608 str.
- Brković, Milko. 2014. Neobjavljene poljičke ćirilične isprave. *Filologija* 63, 33–71.
- Brozović, Dalibor. 2006. Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti. U knj. Brozović 2006, 155–278.
- Brozović, Dalibor. 2006. *Neka bitna pitanja hrvatskoga jezičnog standarda*. Zagreb: Školska knjiga. 315 str.
- Ceković, Blanka, Ivana Eterović, Tanja Kuštović, Mateo Žagar (prir.). 2016. *Misal hruacki Šimuna Kožičića Benje: Latinička transliteracija glagoljskog izvornika s usporedbom jezičnih oblika prema drugim glagoljskim tiskanim misalima XV. i XVI. stoljeća*. Zagreb – Rijeka: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu i Sveučilišna knjižnica u Rijeci. 720 str.
- Corin, Andrew Roy. 1993. Variation and Norm in Croatian Church Slavonic. *Slovo* 41–43, 155–196.
- Dalbelo Bašić, Bojana, Zdravko Dovedan, Ida Raffaelli, Sanja Seljan, Marko Tadić. 2007. Computational Linguistic Models and Language Technologies for Croatian. U knj. Lužar-Stiffler—Hljuz Dobrić 2007, 521–528.
- Damjanović, Stjepan. 2009. Staroslavenski i starohrvatski u hrvatskim srednjovjekovnim tekstovima. U knj. Bičanić 2009, 351–403.
- Damjanović, Stjepan. 2014. *Novi filološki prinosi*. Zagreb: Matica hrvatska. 390 str.
- Earhart, Amy E. 2012. The Digital Edition and the Digital Humanities. *Textual Cultures* VII: 1, 18–28.
- Finka, Božidar. 1963. O povijesnom rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika. *Ljetopis JAZU* 70, 403–414.
- Finka, Božidar. 1973. O rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika. *Rasprave Instituta za jezik* 2, 193–202.

- Hercigonja, Eduard. 1974. Kajkavski elementi u jeziku glagoljske književnosti 15. i 16. stoljeća (prilog istraživanju kontinuiteta hrvatskoga književnog jezika). *Croatica* 5, 169–245.
- Hercigonja, Eduard. 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska. 286 str.
- Kapetanović, Amir. 2007. Digitalizacija korpusa starohrvatskih tekstova i kritika teksta. U knj. Seljan–Stančić 2007, 173–182.
- Kapetanović, Amir, Dragica Malić, Kristina Štrkalj Despot (prir.). 2010. *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo: pjesme, plačevi i prikazanja na starohrvatskom jeziku*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. LIV, 944 str.
- Kapetanović, Amir. 2011. Čakavski hrvatski književni jezik. U knj. Bičanić 2011, 77–123.
- Kapetanović, Amir. 2012. Varijantni srednjovjekovni tekstovi i njihova leksikografska obrada. *Filologija* 59, 15–24.
- Kapetanović, Amir. 2013. Dijatopijske varijacije starohrvatske književne čakavštine. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 18, 163–174.
- Kapetanović, Amir. 2014. Jezična uporaba u ćiriličnom *Dubrovačkom dominikanskom lekcionaru*. *Filologija* 62, 61–68.
- Kapetanović, Amir. 2015. Obzori kroatističkih jezičnopovijesnih traganja u digitalnom dobu. *Croatica* XXXIX: 59, 87–94.
- Katičić, Radoslav. 2013. *Hrvatski jezik*. Zagreb: Školska knjiga. 283 str.
- Kuštović, Tanja. 2015. Iz suvremenih tekstoloških proučavanja glagoljskih tekstova. *Croatica* XXXIX: 59, 121–135.
- Lužar-Stiffler, Vesna, Vesna Hljuz Dobrić (ur.). 2007. *Proceedings of the ITI 2007 29th Int. Conf. on Information Technology Interfaces*. Zagreb: SRCE. xxvi, 792 str.
- Malić, Dragica. 1981. Akademijin rječnik i njegove Dopune. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 6–7, 121–139.
- Malić, Dragica. 2002. *Nacrt za »Hrvatski rječnik do Marulića i njegovih suvremenika«*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. 154 str.
- Malić, Dragica. 2004. Uvodna razmatranja. U knj. Malić 2004, I–CV.
- Malić, Dragica (prir.). 2004. *Najstariji hrvatski latinički spomenici (do sredine 15. stoljeća)*. Zagreb: HAZU. CXLVI, 267 str.
- Malić, Dragica. 2014. Suodnos tiskanoga Ćiriličkoga dubrovačkog molitvenika i rukopisnoga latiničkoga *Drugoga vatikanskog*. *Filologija* 62, 139–160.
- Matak, Dragutin (ur.). 2013. *Anton Dalmatin – Stipan Konzul: Novi testament, I. dio (1562.) (latinički prijepis glagoljskog izvornika)*. Zagreb: Adventističko teološko visoko učilište, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Školska knjiga. 555 str.

- Mihaljević, Milan. 2010. Položaj crkvenoslavenskoga jezika u hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi. U: *Белая и др.* 2010, 229–238.
- Moguš, Milan. 2001. *Rječnik Marulićeve »Judite«*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. 355 str.
- Nazor, Anica. 1963. Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima. *Slovo* 13, 68–86.
- Nazor, Anica. 2005. Dragica Malić i glagoljski tekstovi. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 31, 449–454.
- Nazor, Anica. 2014. Hrvatski ćirilički molitvenik iz 1512. godine. *Filologija* 62, 17–31.
- Pienižek-Marković, Krystyna, Tvrtko Vuković (ur.). 2015. *Transmisije kroatistike*. Zagreb: Odsjek za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 312 str.
- Reizer, Zora. 1973. Bibliografija izvora za kajkavski rječnik abecednim redom kratica. *Rasprave Instituta za jezik* 2, 203–254.
- RCJHR = *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije (I): Uvod*. 1991. Zagreb: Staroslavenski zavod Hrvatskoga filološkog instituta. XLVIII str.
- Seljan, Sanja, Hrvoje Stančić (ur.). 2007. *The Future of Information Sciences: INFUTURE2007 – Digital Information and Heritage*. Zagreb: Odsjek za informacijske znanosti Filozofskoga fakulteta. V, 592 str.
- Stolac, Diana. 2011. Kajkavski hrvatski književni jezik. U knj. Bičanić 2011, 189–227.
- Tadić, Marko. 1997. Računalna obrada hrvatskih korpusa: povijest, stanje i perspektive. *Suvremena lingvistika* 43/44, 387–394.
- Tadić, Marko. 1998. Raspon, opseg i sastav korpusa hrvatskoga suvremenog jezika. *Filologija* 30/31, 337–347.
- Tadić, Marko. 2003. *Jezične tehnologije i hrvatski jezik*. Zagreb: Ex Libris. 191 str.
- Tadić, Marko, Dunja Brozović-Rončević, Amir Kapetanović. 2012. *The Croatian Language in the Digital Age / Hrvatski jezik u digitalnom dobu*. Berlin: Springer. 93 str.
- Tomić, Marijana. 2014. *Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije*. Zagreb: Naklada Ljevak. 371 str.
- Totomanova, Anna-Maria. 2012. Digital Presentation of Bulgarian Lexical Heritage: Towards an Electronic Historical Dictionary. *Studia Ceranea* 2, 221–232.
- Велев, Илија, Ацо Гиревски, Лилјана Макаријоска, Илија Риперкоски, Костадина Мокрова (ред.). 2010. Зборник на трудови од Меѓународниот научен собир »Свети Наум Охридски и словенската

- духобна, културна и писмена традиција*«. Скопје: Универзитетот »Св. Кирил и Методиј«. 423 str.
- Вялова, Светлана Олеговна. 2014. Хорватские кириллические памятники XVI—XIX в. собрания И. Берчича в Российской национальной библиотеке. *Filologija* 63, 223–243.
- Vukoja, Vida. 2012. O korpusu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* i njegovu odnosu prema korpusima hrvatskoga jezika. *Filologija* 59, 207–229.
- Vukoja, Vida. 2014. The Corpus of the Croatian Church Slavonic Texts and the Current State of Affairs Concerning the Dictionary of the Croatian Redaction of Church Slavonic Compiling. U knj. Abel i dr. 2014, 1221–1235.
- Vulić, Sanja. 2011. Štokavski hrvatski književni jezik. U knj. Bičanić 2011, 125–187.
- Zelić-Bučan, Benedikta. 2000. *Bosančica ili hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji*. Split: Državni arhiv. 133 str.
- Zundert, Joris van. 2012. If You Build It, Will We Come? Large Scale Digital Infrastructures as a Dead End for Digital Humanities. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* XXXVII: 3, 165–186.
- Žagar, Mateo. 2013. Slovoпис и ортографиа у глагољичком Новом тестаменту (1562.): начела латиничког пријеписа. U knj. Matak 2013, 487–493.
- Žagar, Mateo. 2015a. Filološka зановијетанја: оглед о жариштима кризе савремене кroatистике. U knj. Pieniāžek-Marković—Vuković 2015, 269–287.
- Žagar, Mateo (ur.). 2015b. *Jezik »Misala hruackoga«: Studije o jeziku Misala Šimuna Kožičića Benje (1531.)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada. 240 str.
- Žagar, Mateo, Ivan Ferenčak (ur.). 2016. *Ofičje Blažene Djeve Marije i Petnaest molitava Svete Bridžide. Venecija 1512. (latinički пријепис ćirilичког извоρνика)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada. 334 str.
- Žagar, Mateo. 2016. Uvodna riječ. U knj. Žagar—Ferenčak 2016, 5–49.

On some problems concerning the dictionary compiling of the 16th century Croatian language

Abstract

In Croatian Glagolitic books, the Early Modern Period brought the collapse of the threefold articulation of the literary language inherited from the Middle Ages. This is especially evident in the language of Croatian Glagolitic liturgical codices, traditionally the most conservative genre in preserving the inherited language, where several essentially different concepts of literary language appear. Moreover, one has to bear in mind the regional literary languages which were developing in the 16th century within the Latinic sociolinguistic complex.

This article aims at highlighting certain problems concerning dictionary compiling of the 16th century Croatian language, which have been raised following the linguistic analysis of editions published by Šimun Kožičić Benja and the protestant printing house in Urach. One of the fundamental questions which need to be answered is the number of required dictionaries. In other words, is it possible to separate — and to what extent — the Croatian Church Slavonic language dictionary from the Croatian language dictionary of that time period, as well as Croatian language dictionaries compiled on the basis of different sociolinguistic complexes. The absence of a common research strategy among different institutions dealing with the earliest periods of Croatian (literary) language history is particularly notable, although the corpus they investigate is complementary. Hence, this research field gives significant impetus towards the creation of parallel corpuses as the result of the specifically threefold Croatian written tradition and the dynamic interlacement of its literary language registers.

Ključne riječi: povijest hrvatskoga književnog jezika, hrvatsko glagoljaštvo, 16. stoljeće, rječnik

Key words: history of Croatian literary language, Croatian Glagolism, 16th century, dictionary

